

7. ДАЧО. Ф. Р-2414с., опис 1, справа 21. Газета "Рідне слово" за 4 липня 1942 року.
8. ДАЧО. Ф. Р-51, опис 1, справа 67. Газета "Українська думка" за 5 березня 1943 року.
9. ДАЧО. Ф. Р-2414с., опис 1, справа 21. Газета "Рідне слово" за 9 лютого 1942 року.
10. І.Єлінецький. Роки і люди. Черкаси, 1996.
11. ДАЧО. Ф. Р-2401, опис 1, справа 31. Газета "Українські новини" за 1 жовтня 1941 року.
12. ДАЧО. Ф. Р-51, опис 1, справа 67. Газета "Українська думка" за 22 січня 1942 року.
13. ДАЧО. Ф. Р-51, опис 1, справа 66. Газета "Українська думка" за 19 жовтня 1941 року.
14. С.Падалка. Хрестоматія з новітньої історії України (1917-1945). Київ, 1998.
15. ДАЧО. Ф. Р-51, опис 1, справа 66. Газета "Українська думка" за 4 грудня 1941 року.
16. ДАЧО. Ф. Р-51, опис 1, справа 66. Газета "Українська думка" за 21 жовтня 1941 року.
17. ДАЧО. Ф. Р-44с., опис 1, справи 6-10.
18. ДАЧО. Ф. Р-23, опис 1, справа 11.
19. "Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область". Київ, 1972, стор. 62
20. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. Львів, 1993.
21. Матеріали науково-практичної конференції "Велич подвигу народного". Черкаси, 1995.
22. Збірник документів та матеріалів "Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років". Черкаси, 2000.

Масненко В.В.,

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького;

Кулаківська О.В.

студентка 2-го курсу історично-юридично-філософського факультету Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

ЧЕРКАСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ У ПЕРІОД ОКУПАЦІЇ 1941–1943 РР.

Історії Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького присвячено певна кількість досліджень та науково-популярних праць [1]. Вони дозволяють простежити нелегкий і

довгий шлях становлення цього вищого навчального закладу, від відкриття у 1921 р. Черкаського інституту народної освіти до набуття у 2003 р. статусу національного університету. Але з усього розмаїття розвідок важко оцінити його діяльність на одному з важливих етапів існування, під час окупації 1941–1943 рр. Адже використані джерела свідчили про тяжкі 30-ті рр., зростання інституту напередодні війни та про припинення діяльності вузу з початком нацистської окупації.

Розширення джерельної бази за рахунок фондів Державного архіву Черкаської області, які стали доступними останнім часом, дозволило ввести у науковий обіг новий фактичний матеріал. Зокрема, йдеться про фонд Р-36 "Черкаський український педагогічний інститут, м. Черкаси Київської обл." [2]. Він нараховує 1071 справу, переважна більшість з них – особові справи студентів інституту. З поміж використаних справ важливу інформацію містять такі: "Накази і доповідна записка директора інституту...", "План проведення відкриття Черкаського педагогічного інституту та учительської семінарії, рапорт директора інституту районній управі", "Правила внутрішнього розпорядку дня студентів, які проживають в гуртожитках Черкаського педагогічного інституту і Учительської семінарії", "Списки викладачів педінституту", листування інституту з Міською управою, протоколи засідання Черкаської міської управи та ін. Опрацьовані дані дають змогу по новому розглянути різні аспекти діяльності вищого педагогічного навчального закладу в Черкасах під час окупації.

Під час боїв за володіння м. Черкасами основні будівлі Черкаського педінституту зазнали серйозних руйнувань. Сторона, яка була лояльна до окупаційної влади, винуватцями цього вважала більшовицьку авіацію [3, 3]. Проте на нинішній час відсутні документи, що проливали б світло на обставини руйнування інституту. За ініціативою Черкаської районної управи розпочалися роботи з відновлення будівель та організації навчального процесу. Займалася цим група викладачів. Відповідну допомогу надавала міська та районні управи, відділ освіти. У результаті проведеної роботи 27 жовтня 1941 р. у навчальному закладі відновилися заняття [4, 4].

У складі інституту функціонувало два факультети: фізико-математичний та природничий. При інституті була відкрита учительська семінарія, яка мала чотири відділи: німецької мови,

фізико-математичний, природничий, мови, літератури та історії (мовно-історичний). Новим директором інституту та семінарії став професор І.Я. Мороз. Заступником директора був П.А.Атаназевич. Обов'язки деканів виконували – проф. Ф.Д.Великохатко, доц. Я.П.Данченко, ст. викладач Д.Д.Шульц. Окремі кафедри очолювали доц. П.Я.Савеленко, доц. Демченко, ст. викладач Т.О.Буркацький. Відповідальним секретарем інституту був Я.М. Сиротін, референтом навчальної частини – Н.К.Войцешко. Всього за час окупації в інституті працювало понад тридцять викладачів [5, 5]. Проф. Великохатко викладав курси алгебри та математики, І.Г. Остапенко – українську та світову літературу; С.І. Іванов, Ю.Н. Танцюра, Л.К. Артеменко, Д.Д.Шульц – українську мову; доц. П.Я. Савеленко – німецьку мову; П.А.Атаназевич – латинську мову; доц. І.С.Черненко – хімію; І.П.Скрипник, Т.О.Буркацький, Л.З.Пасовський – історію України; Т.Д.Черненко – всесвітню історію; Л.А.Букато – географію; В.Ю. Лютий – анатомію; Т.П. Недельський – математику. Очевидно, що більшість з названих викладачів працювали в інституті й до окупації. Хоча із зрозумілих причин (евакуація радянського керівництва, мобілізація до Червоної армії) загальна кількість їх суттєво зменшилась. Для порівняння наводимо дані за передвоєнний 1940–1941 н.р. Тоді на 9 кафедрах працювало близько 100 викладачів, з них 2 професори та 10 кандидатів наук [6, 3].

Станом на початок грудня 1941 р. загальна кількість професорсько-викладацького складу, технічних працівників та студентів перевищувала 1460 осіб [4, 8]. Нове керівництво навчальним закладом відмічало зростання кількості студентів порівняно з довоєнним рівнем. Так, у попередньому, 1940-1941 н.р. в інституті навчалося 887 осіб. Прийом на новий навчальний рік відбувався протягом жовтня–грудня місяців і замість 260 вступників, станом на 3.11.1941 р., було зараховано 1170 осіб. Як свідчать протоколи приймальної комісії [7, 4], зарахування на різні факультети та відділення відбувалося постійно, по мірі накопичення бажуючих. Очевидно, вступних випробовувань не було. Студентів зараховували не тільки на перший курс, але й на наступні курси, якщо це дозволяв освітній рівень. Практикувалося навіть умовне зарахування, з вимогою наступного подання документів, що засвідчували здобуту освіту.

Залишається не вповні з'ясованою назва та статус, у межах яких функціонував інститут під час окупації. У листопаді 1941 р. керівництво закладу звернулося до місцевої влади надати йому ім'я провідних діячів українського руху Шевченка або Петлюри. На початку грудня цього ж року Черкаська районна управа ухвалює таку назву – Черкаський український національний державний педагогічний інститут ім. Т.Г. Шевченка та Черкаська українська національна учительська семінарія ім. Т.Г.Шевченка [4, 5]. У витягу з протоколу, що зберігається у архівній справі, термін “національний” вписаний над основним текстом і вжитий тут у значенні саме українського характеру навчального закладу, а не його особливого статусу. На офіційних бланках використовувались такі назви – Черкаський державний педагогічний інститут та Черкаська учительська семінарія. У паперах внутрішнього діловодства, заявах викладачів, наказах дирекції тощо зустрічалися різні варіанти написання назви навчального закладу, але досить часто використовувалася іменна форма. Щодо статусу інституту, то питання лишається відкритим. Державна система вищих навчальних закладів на окупованій території була фактично ліквідована, тому використання у назві терміну “державний” носило лише номінальний характер. Швидше за все, статус інституту слід визначити, як комунальний. Принаймні рішення щодо його діяльності ухвалювалися міською та районними управами. Дирекція інституту звітувалася перед ними про свою діяльність. І навіть питання фінансування, у тому числі на заробітну плату викладачів, приймалося рішенням місцевої управи. Так, проф. Мороз інформував голову Черкаської районної управи Й.Т. Шпаківського про диференційований підхід щодо оплати праці викладачів, які мають різний стаж викладання тих чи інших предметів [8, 1]. Проблема, зокрема, стосувалася колишніх викладачів російської мови, які були змушені перекваліфікуватися на викладання української, або німецької мов.

Дирекція вважала інститут правонаступником того навчального закладу, що функціонував і до окупації. Принаймні, випускникам видавалися документи та довідки про завершення навчання та складені іспити за попередні роки.

По новому в інституті була поставлена справа виховання студентства. Тут простежувалися відчутні елементи залежності від окупаційних обставин. Так, серед навчальних дисциплін були такі, суто ідеологічні курси, як “Історія націонал-соціалістичної

партії” – прямий аналог “Історії ВКП(б)”, що викладалась за радянського режиму. Прикметно, що у розписі дисциплін та навантажень не зазначено хто ж викладав цей предмет (можливо так і не знайшлося його “знавців”, або ж ніхто з викладачів не бажав ганьбитися). У всьому іншому, особлива увага приділялась релігійному та моральному вихованню студентства, піднесенню його національної свідомості, оскільки саме ці чесноти зазнали найбільшої руйнації у попередній час. Передбачалось відкриття домашньої інститутської церкви. Для цього було пристосоване приміщення колишньої другої школи. Релігійне виховання розглядалось “найголовнішою зброєю у боротьбі з комунізмом”. При інституті почала свої діяльність “Просвіта”. Зокрема, виходив її орган – стіна газета “Український націоналіст” [3, 2]. В обов’язки класних наставників (кураторів) входило дбати про релігійне та моральне виховання студентів та семінаристів, спільне відвідування церкви тощо [9, 8].

Відновив своє функціонування гуртожиток №1 інституту на вул. Хмельницького (колишня – Леніна). Правила внутрішнього розпорядку досить прискіпливо регламентували проживання студентів у ньому. Так, зокрема, о сьомій годині передбачався загальний підйом студентів, о 8.00 – 8.45 – сніданок. З дев’ятої до п’ятнадцятої години мали відбуватися заняття у інституті та семінарії. З 15.00 студенти поверталися до гуртожитку, де їх чекав обід. З 16.00 до 17.00 передбачався відпочинок – “мертва година”. Далі у два блока мала бути самостійна робота (підготовка до занять): 17.00 – 20.00 та 22.00 – 24.00. З 20.00 до 21.00 відбувалася вечеря, а з 21.00 до 22.00 – культурний відпочинок. О 24.00 проголошувався загальний “відбій” і вимикалося світло [9, 1]. За порушення правил проживання та гігієнічних норм передбачалося виселення з гуртожитку, чи виключення з інституту.

Про те як розгорталась діяльність інституту в подальші роки окупації документів не збереглося (або ж вони поки лишаються не відомі дослідникам). За свідченнями учасників подій, зокрема, Віри Олефірівни Згуровець, яка навчалась у той час у інституті, певний час заняття відбувалися регулярно, але чим далі студентів ставало менше, що не могло не позначитися й на роботі самого навчального закладу. Основною причиною постійного зменшення студентського контингенту була небезпека примусового вивезення молоді на роботи до Німеччини як остарбайтерів. Достеменно не

відома і доля професорсько-викладацького складу, який працював у інституті під час окупації. Очевидно, вона була досить сумною, або – репресії з приходом радянської влади, або – виїзд на захід з подальшою еміграцією.

Діяльність Черкаського педінституту під час окупації має стосунок і до загальної проблеми колабораціонізму в період Другої світової війни. Не беручись тут до її повного вирішення, лише зазначимо, що ті чи інші дії керівництва вищого навчального закладу, що функціонував на окупованій території, на перший погляд, можна кваліфікувати як співробітництво з німецькою владою. До них можна зарахувати привітальні листи "Великому генію людства – вождю німецького народу Адольфу Гітлеру" чи королю Румунії Михаю I. У першому з них, автори, висловлювали "найщирішу подяку і любов за визволення з під жидівсько-більшовицького ярма" [4, 8]. Або ж урочисте відкриття Черкаського педагогічного інституту та учительської семінарії, яке мало місце 6-7 грудня 1941 р., коли головний навчальний корпус було прикрашено німецькими та українськими національними прапорами, портретами Шевченка та Гітлера (!)[3, 2]. Проте, на нашу думку, подібні дії мали вимушений характер, оскільки головною метою керівництва та викладачів було не прислужування окупаційній владі, а збереження самого навчального закладу, "виконання відповідальних і складних завдань з підготовки нових українських педагогічних кадрів" та, зрештою, захист життя студентів. Не випадковим був такий масовий запис молоді до студентських лав. Як свідчать документи, серед них були колишні комсомольці та інші радянські активісти [10], але дирекція інституту залишила їх у складі студентів та слухачів семінарії (принаймні, нам не відомі факти відрахування з інституту за ідеологічними мотивами).

Отож у період німецької окупації 1941–1943 рр. у Черкасах продовжував діяти вищий навчальний заклад педагогічного профілю. Керівництво та професорсько-викладацький склад намагалися надати йому нового – українського національного характеру. Але цьому заважали обставини окупаційного та воєнного часу. Функціонування інституту не було стабільним та постійним, оскільки бракувало фінансового та матеріального забезпечення. Окупаційна влада також не виявляла зацікавлення у діяльності цього навчального закладу. Ним опікувались тільки місцеві управи та представники української інтелігенції.

1. Місце та роль Черкаського педагогічного інституту у розвитку вітчизняної науки, освіти й культури / Тези доповідей ювілейної науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю інституту. — Черкаси, 1991. — 164 с; Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку / Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань. — К.; Черкаси, 1997. — Кн.2. — С.3-85; Черкаський державний університет ім. Б.Хмельницького. Історичний нарис. 1921-2000. — К., 2001. — 128 с. тощо.
2. Державний архів Черкаської області (далі ДАЧО). — Ф.Р — 36.
3. ДАЧО. — Ф. Р-36, оп.1, спр.2.
4. ДАЧО. — Ф.Р-36, оп.1, спр.1.
5. ДАЧО. — Ф.Р-36, оп.1.
6. Черкаський державний педагогічний інститут. — Черкаси, 1991.
7. ДАЧО. — Ф.Р-36, оп.1, спр.4.
8. ДАЧО. — Ф.Р-36, оп.1, спр.7
9. ДАЧО.- Ф.Р.-36, оп.1, спр.3
10. ДАЧО. — Ф.Р-36, оп.1, спр.6, 7.

Коваленко І.В.,

*учитель історії Лукашівської загальноосвітньої
школи I-III ступенів Чернобаївського району*

ДОЛЯ ОСТАРБАЙТЕРІВ ЧОРНОБАЇВСЬКОГО РАЙОНУ

Однією з найбільючіших сторінок в історії українського народу періоду другої світової війни є доля остарбайтерів — людей, які насильно були вивезені до Німеччини на каторжні роботи, щоб забезпечувати воєнні потреби фашистської армії.

Для функціонування військової економіки фашистська Німеччина змушена була постійно шукати іноземну робочу силу. Після окупації європейської частини СРСР, згідно з планом "Ост" фашистські власті почали систематично вивозити на примусові роботи до Німеччини робочу силу з окупованих територій. Спершу серед населення було поширено розпорядження про добровільний набір робочої сили. Тим робітникам, які добровільно згодні були поїхати на роботу до Рейху, обіцяли "золоті гори", але бажаючих було дуже мало, їх кількість не могла задовольнити все зростаючі потреби німецької економіки в дармовій робочій силі. Починаючи з березня 1942 року окупаційні власті почали насильницький набір остарбайтерів: українців, росіян, білорусів. Переважну більшість цих робітників становили українці, оскільки вся територія України